

Hermes, *Tijdschrift van de Vlaamse Vereniging Leraren Geschiedenis*, Themanummer: Over tijd en tijdsbeleving, 22, 64 (september, 2018), 24-31.

Harry Jansen

Wereldgeschiedenis vanuit Europees perspectief

The time is out of joint

William Shakespeare

In Europa bestaat in het vak geschiedenis een nauwe relatie tussen het denken over tijd en periodisering. Er is evenwel een tegenstelling tussen beide. Tijd is mondiaal, maar de vigerende tijdsindeling is uitsluitend Europees. De gebruikelijke reeks Oudheid, Middeleeuwen, Nieuwe en Nieuwste tijd gaat voorbij aan de huidige, globaliserende wereld. Er is behoefte aan een mondiale periodisering. Om die te creëren dienen we wat dieper te duiken in het verschijnsel tijd.

De Duitse geschiedtheoreticus Reinhart Koselleck heeft daartoe een aanzet gegeven. Hij stelt allereerst dat we slechts in metaforen over tijd kunnen spreken en ziet de pijl als het meest adequate beeld ervan. Die laat ons een opeenvolging van verleden, heden en toekomst zien. Vervolgens benadrukt Koselleck dat de historische tijd verschilt van de natuurkundige tijd van de klok, de kalender en de chronologie. Hij ziet dit alternatieve tijdsbeeld ontstaan in de achttiende-eeuwse Verlichting. Het wordt gekenmerkt door een beweging van ervaringsruimte naar verwachtingshorizon. Ervaringsruimte heeft betrekking op een verleden, die voor iedere generatie anders is. Dat geldt ook voor de verwachtingen ten aanzien van de toekomst. Bovendien ziet Koselleck modernisering als het voornaamste kenmerk van de huidige tijd. Hij neemt er zelfs een versnelling in waar, waardoor het verleden sneller verdwijnt en de toekomst rapper op ons afkomt. Hij geeft geen blijk daar bezwaar tegen te hebben, wat alles te maken heeft met zijn vooruitgangdenken, dat hij eveneens ontleent aan de Verlichting.

Veel geschiedtheoretici zetten nu vraagtekens bij Koselleck's optimistische denkbeelden. Is de pijl wel een goed beeld voor de hedendaagse historische tijd? Bestaat er wel zoiets als versnelde modernisering? Blijven politieke en maatschappelijke ontwikkelingen niet achter bij de inderdaad accelererende technologie? Is daarom de negentiende eeuw niet veel belangrijker voor ons denken over tijd dan de achttiende? Desondanks blijft Koselleck's historische tijd, bewegend tussen ervaringsruimte en verwachtingshorizon, onaangetast.

In de negentiende-eeuw ontstaan drie alternatieven voor die moderniserende tijd. De in Thüringen geboren historicus Ranke, de Franse socioloog De Tocqueville en de Duitse filosoof Nietzsche zijn er de belangrijkste representanten van. Met Ranke verdwijnt in de Romantiek de

progressieve pijn om plaats te maken voor een golf, die opkomt, bloei en verval aangeeft. Net als in de Nederlandse soap “Goede tijden, slechte tijden” rijst dan het inzicht, dat de tijd lang niet altijd verbetering brengt en ook zwaar en moeizaam kan zijn. Hierna zal blijken dat we de golvende, “romantische” tijd niet kunnen missen als het om periodiseren gaat.

De Franse edelman Alexis de Tocqueville en de Duitse geleerde Karl Marx hebben eveneens oog voor die moeizame tijd. Vooruitgang op de ene plek betekent vaak stilstand of zelfs achteruitgang op een andere. De Tocqueville constateert bijvoorbeeld dat landen als Engeland en Frankrijk in de negentiende eeuw, wat betreft hun aristocratische bestuur, ver achterblijven bij de sociaal-economische en egalitaire ontwikkelingen, die zijn geïnitieerd door de Franse en Industriële Revolutie. Zij kunnen zich, aldus de Tocqueville, maar niet ontworstelen aan hun traditionele politieke ervaringsruimte. Hij maakt er zelfs een reis voor naar de Verenigde Staten om te zien hoe een meer democratisch Europa er in de toekomst uit zou kunnen zien. Hij ontdekt zo de ongelijktijdige gelijktijdigheid waarin één deel van de wereld (de USA), reeds de verwachtingshorizon van de andere (Europa) heeft gerealiseerd. Verleden en toekomst volgen niet op elkaar, zoals in een mensenleven geboorte en dood, maar bestaan naast elkaar in verschillende ruimtes.

De Duitse filosoof Nietzsche wil enerzijds de geschiedenis in het licht plaatsen van langetermijn-ontwikkelingen, anderzijds vraagt hij aandacht voor cruciale momenten. Het gaat daarbij meestal niet om ogenblikken van vooruitgang, maar om tijdstippen, die de wereld op de een of andere manier fundamenteel veranderen. In het navolgende wil ik laten zien hoe Nietzsches omslagmomenten ons kunnen helpen bij het zoeken naar een meer mondiale periodisering. Die bevat transitiefases waarin de tijd van op- en neergang een belangrijke rol speelt. Ongelijktijdige gelijktijdigheid is ook het kenmerk van Nietzsches cruciale tijdstippen. Drie ervan worden hieronder besproken in omgekeerde chronologische volgorde.

Een omslagpunt in de 21^e eeuw

*Europa, in de gedaante van Merkel c.s., botst met de VS, vertegenwoordigt door Trump
(De Volkskrant 10 juni 2018)*

Deze foto is een momentopname, die tevens een omslagpunt in de geschiedenis markeert. Het is een iconisch beeld van de mislukte G7- conferentie van 9 juni 2018. Het gaat hier om een bijeenkomst van de belangrijkste landen rondom de Atlantische Oceaan, bestaande uit de Verenigde Staten, Canada, Engeland, Frankrijk en Duitsland. Niet-Atlantisch, maar toch lid, zijn Italië en Japan.¹ Deze zeven landen zijn de industriële grootmachten met de meeste welvaart in de wereld, gerekend naar het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking. China valt daar voorlopig nog buiten, maar is misschien wel machtiger dan alle landen waarvan de leiders op deze foto zijn afgebeeld. De afwezigheid van een Chinese regeringsleider accentueert misschien juist het einde van de Westerse hegemonie. We zien Merkel en andere Europese leiders een uiterste poging doen om Trump ervan te weerhouden een handelsoorlog met Europa te beginnen. Bij hun onderlinge onenigheid spint China alleen maar garen. Azië, in de persoon van premier Abe van Japan, kijkt toe. Deze foto representeert, mijns inziens, het einde van een tijdperk.

De term ‘tijdperk’ verwijst naar het verschijnsel tijd. Bovenstaande foto zegt iets over de Atlantische ervaringsruimte, die sinds ongeveer 1650 de wereld gedomineerd heeft. Na de Tweede Wereldoorlog is deze geïnstitutionaliseerd in de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, de NAVO. De foto symboliseert een fundamentele breuk in die ervaringsruimte met gevolgen voor onze verwachtingshorizon. De beroemde Amerikaanse journalist Robert Kaplan heeft dat al vóór de genoemde G7 conferentie gesignaleerd in zijn boek *Moesson. De Indische Oceaan en de toekomstige wereldmachten*. Hij schrijft daarin (Kaplan, 11):

Naar mijn overtuiging zal de kaart van de wereld van de Indische Oceaan, die zich van de Hoorn van Afrika via het Arabisch schiereiland, de Iraanse hoogvlakte en het Indiase subcontinent helemaal tot aan Indonesië uitstrekt, net zo belangrijk voor de huidige (21^e) eeuw worden als de kaart van Europa voor de vorige.

Hij stelt hiermee dat de hegemonie van de Atlantische wereld ten einde loopt en dat er nieuwe hegemoniale machten ontstaan rondom de Indische Oceaan en de Pacific. Het gaat daarbij, naast de VS., vooral om China, Japan, India en Indonesië. Ook Saudi-Arabië en Iran, die op dit moment een bloedige oorlog uitvechten in Jemen, worden steeds belangrijker. Kaplan staat in die visie niet alleen. Samuel Huntington in zijn *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21^e eeuw* stelt:

Het machtsevenwicht tussen de beschavingen [...] verschuift langzaam maar zeker, waarbij het Westen ten opzichte van andere beschavingen aan macht zal blijven verliezen.²

¹ Hoewel Italië lid is van de NAVO, behoort het historisch gezien tot de mediterrane en niet tot Atlantische wereld.

² Ontleend aan het schutblad van Kaplans *Moesson*.

Kaplans boek creëert een horizon van verwachting die gekenmerkt wordt door een transitie van een Atlantische wereld naar een beschaving waar het zwaartepunt buiten Europa ligt. Dat werelddeel telt nog wel mee, maar hoe lang nog? In deze context kunnen we op de boven weergegeven foto met Merkel en Trump een omslagpunt in de geschiedenis zien.

Op basis van Kosellecks verwachtingshorizon dienen we in ons onderwijs rekening te houden met Kaplans analyse. We moeten plaats inruimen voor de geschiedenis van China en Japan, India en Indonesië, Afrika en het Midden-Oosten. Onderstaand kaartje, ontleend aan Kaplans boek, illustreert deze noodzaak. Het signaleert, dat we sinds het begin van de 21^e eeuw leven in een overgangstijdperk.

We zouden het de transitie kunnen noemen van een Atlantische cultuur naar een wereld, die zich meer afspeelt rondom de Stille en de Indische Oceaan. Globalisering is niet voor niets het sleutelwoord in het hedendaagse persjargon.

Ondanks de bezwaren die een dergelijk toekomstperspectief kunnen oproepen, levert deze verwachtingshorizon voor het onderwijs een aantal voordelen op. Allereerst laat het geschiedenis aansluiten bij vakken als filosofie, aardrijkskunde en maatschappijleer, die dit soort visies eveneens ontwikkelen. Ze worden niet gehinderd door de spelregel dat geschiedenis alleen maar over het verleden hoort te gaan. Ten tweede levert het aanleiding tot discussies die de participatie en interesse van leerlingen voor het verleden vergroten. Ten derde opent het onze blik voor werelden buiten Europa. Tenslotte creëert het ruimte om ook op andere momenten in het verleden naar dergelijke omslagpunten te kijken.

De transitie van 1250 naar 1650

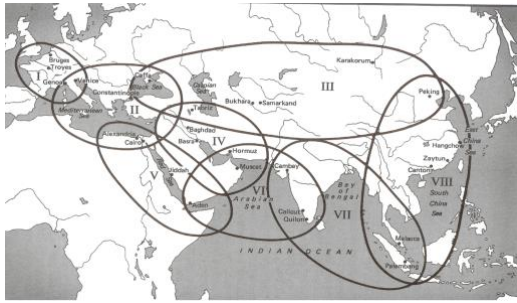
Een ander omslagpunt zou 1434 kunnen zijn. Ik wil dat met een schilderij en een kaartje illustreren.

Het *Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw* heeft Jan van Eyck in 1434 met olieverf op een eikenhouten paneel geschilderd. De ruimte waarin Giovanni di Nicolao Arnolfini en zijn vrouw Constanza Trenta staan, is waarschijnlijk hun woning in Brugge. Giovanni woont in 1419 al in die stad. Hij is textielhandelaar en vertegenwoordigt de Italiaanse familie zaken in Vlaanderen. Zij trouwen in 1426 en Constanza sterft in 1433, zodat dit schilderij waarschijnlijk is geschilderd voor haar nagedachtenis.³ Het laat zien, dat de ervaringsruimte van de Italiaans-mediterrane cultuur nog aanwezig is, maar dat de verwachtingshorizon van een meer Noordelijke wereld zich duidelijk aankondigt. In tegenstelling tot de Italiaanse schilders die temperaverf gebruikten, schilderen de zogenaamde Vlaamse primitieven (een foute benaming, mijns inziens) als eersten met olieverf. Ook het huwelijk zelf representeert transitiekenmerken. Die worden helder als we bedenken, dat hier een Italiaanse familie wordt geportretteerd in een Vlaamse stad door een beroemde Zuid-Nederlandse schilder. Ondanks het feit dat in de 15^e eeuw Italië de bloeiperiode van de Renaissance doormaakt, is deze niets anders dan de laatste opflakking van de langzaam dovende kaars van de oude, mediterrane cultuur. (Burke, Hugenholtz, Jansen 2016). Niet Italië, maar de Nederlanden hebben de toekomst. Dat is wat dit schilderij in beeld brengt, met zijn trotse tekst boven de spiegel “*Johannes de eyck fuit hic 1434*” (*Jan van Eyck was hier 1434*). Van Eyck is een vriend van de familie Arnolfini, symbolisch voor de contacten tussen de Nederlanden en Italië.

Net zoals bij de foto van de G7 een kaartje de achtergrond ervan belicht, zo is dat ook hier het geval. Onderstaande kaart is ontleend aan *Before European Hegemony* van Janet Abu-Lughod, een boek dat ook door Kaplan geciteerd wordt (Kaplan, 44 en 46). De titel wijst er al op dat we hier te maken hebben met een spiegelbeeld van Kaplans boek. Laatstgenoemde schrijft een studie over de globaliserende wereld nà de Europese hegemonie, Abu-Lughod's boek behandelt de wereld die aan die hegemonie voorafgaat. Ze behandelt de periode 1250-1350 en laat zien dat dit het begin is van een transitieperiode die plaatsvindt tussen 1250 en 1650. Het laatste deel van deze periode wordt onder de loep genomen door de bekende Franse historicus Fernand Braudel in zijn *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'Époque de Phillippe II*.

³ Er is ook een andere interpretatie van dit schilderij, die ik vermeld heb in Jansen, 2012.

Abu-Lughod signaleert, dat vóór 1250 de wereld wordt beheerst door een handelsnetwerk, dat zich voornamelijk afspeelt rond de Indische Oceaan en waarin voor Europa de Middellandse zee (systeem II), belangrijk is. Het is de periode die we de Oudheid en de vroege Middeleeuwen zijn gaan noemen. In de Oudheid zijn de Grieken en Romeinen belangrijk, waarbij laatstgenoemden de Middellandse zee betitelen als *mare nostrum*. Ook in de vroege Middeleeuwen vinden we aan de boorden van de Middellandse zee nog steeds de grote beschavingscentra met Constantinopel, Damascus en Caïro als belangrijkste steden. We kunnen daarom de kruisvaarders zien als migranten uit het nog steeds onderontwikkelde Noorden van Europa, op zoek naar Oosterse welvaart. De beroemde Italiaanse economisch historicus Carlo Cipolla zegt hierover: “Het lijkt geen twijfel dat vanaf de val van het Romeinse Rijk tot het begin van de 13^e eeuw, Europa (bedoeld is Noord-Europa) een onderontwikkeld gebied was, een land van barbaren vergeleken met de toenmalige voornaamste beschavingscentra.” (geciteerd uit Abu-Lughod 106. Zie ook: Jansen 2016, 95). Tussen 1250 en 1350 wordt systeem I steeds relevanter, waardoor we kunnen zeggen dat Europa dan op weg gaat van een mediterrane naar een atlantische beschaving.

“Europa” als derde en vroegste omslagpunt

Abu-Lughods kaart geeft een eeuwenlange situatie weer en vertelt ons daardoor ook iets over een nog vroegere transitie. Het gaat hier om de verbinding van de systemen IV en V met systeem II. Daar zit een tijdsdimensie in. De eerste twee systemen geven de Mesopotamische en Egyptische beschavingen weer. Zij gaan vooraf aan de Grieks-Romeinse (systeem II). De overgang tussen de eerste en de laatste twee beschavingen lijkt nu abrupt, maar kan toch van langere duur zijn geweest. We weten daar te weinig van, omdat de bronnen ons in de steek laten. Deze transitie wordt wèl door een fraaie Griekse mythe geïllustreerd. De schilder Gustave Moreau heeft er een afbeelding van gemaakt.

Gustave Moreau, *Europa en de stier*

Het gaat hier om de ontvoering van Europa door Zeus in de gedaante van een stier. Hij brengt haar van Klein-Azië naar Kreta, het centrum van de vroegste Griekse beschaving. Europa is weliswaar een Fenicische prinses, maar haar naam symboliseert voor de Grieken ‘de beschaving’, die zich van het Midden-Oosten naar Griekenland verplaatst. Het vormt de overgang van de Mesopotamisch-Egyptische wereld naar de Grieks-Romeinse. Een mythe is geen sprookje. Het is een fictief verhaal, dat als oplossing dient op een moeilijk te beantwoorden vraag over de werkelijkheid.⁴ Hier is het de vraag hoe de ‘beschaving’ uit het Oosten in Griekenland is terecht gekomen. De Grieken stelden die waarschijnlijk naar aanleiding van hun alfabet. De Griekse ‘alpha’ komt van het Fenicische ‘aleph’, dat stier betekent. Zowel de Feniciërs als de antieke Grieken gebruikten voor de eerste letter van het alfabet, de letter A. Kantel je die naar links, dan zie je een gestileerde stierenkop met horens. Ver gezocht? Er zit meer werkelijkheid achter de mythe van Europa en de stier dan je op het eerste gezicht zou denken (Leerssen 2011,14).

Een nieuwe periodisering

Op basis van de drie hierboven uiteengezette transitiefases heb ik al eens eerder het voorstel gedaan tot een nieuwe periodisering (Jansen, 2012). Het is een poging om vanuit Europa een stap te doen in de richting van wereldgeschiedenis. Het lukt niet om voor het onderwijs alle continenten daarin een juiste plaats te geven. Vanuit andere continenten zijn andere wereldgeschiedenissen mogelijk met andere perspectieven. Die dienen dan ook dààr ontwikkeld te worden. De door mij beoogde periodisering is met name gebaseerd op het idee dat niet meer dan 5 periodes in één gedachte vastgehouden kunnen worden. Dat leidt soms tot rigide keuzes. Zuid-Amerika krijgt niet de plaats die het verdient. Ook Afrika komt te kort. Ik geef hierna mijn periodisering kort weer met zeer globale jaartallen, waarbij ik voor de duidelijkheid de traditionele periodes tussen haakjes vermeld. Bij iedere periode geef ik een

⁴ Van Dale, *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* (Utrecht, Antwerpen, 2005), 2234.

aantal items die daarbij aan bod kunnen komen. Zo krijgt elk ervan een zekere inhoud, die naar believen in te ruilen is voor een andere:

1. **Van het Midden-Oosten naar de Middellandse zee** (pre-historie en het voor-helleense deel van de Oudheid): 10.000 tot 500 v.Chr.
 - 1.1. Van jagers en verzamelaars naar boeren en stadsbewoners.
 - 1.2. Egypte.
 - 1.3. Van stadsbewoners naar burgers: Een Mesopotamische stad, bv. Khorsabad naast Athene.
 - 1.4. Drie boeken, één God: Jahweh/Abraham, God/Christus en Allah/Mohammed.⁵

2. **De Mediterrane wereld** (Oudheid en vroege Middeleeuwen): 500 v. Chr. tot 1250 n. Chr.
 - 2.1. Romes *mare nostrum*.
 - 2.2. Drie werelden rondom een binnensee: Latijns en Orthodox Christendom, de Islam en de kruistochten.
 - 2.3. De Italiaanse grote vier: Venetië, Genua, Milaan en Florence, Zij vertegenwoordigen het vroeg-kapitalisme van de verre afstandshandel en de verbindingen met de Levant.
 - 2.4. De overwegend stedelijke, mediterrane wereld kent geen feodaliteit. Daartegenover staan de agrarisch feodale samenlevingen in West- en Oost-Europa, waarbij horigheid staat tegenover lijfeigenschap.

3. **Van de Mediterrane naar de Atlantische wereld** (Middeleeuwen en vroeg-Moderne tijd): 1250 tot 1650.
 - 3.1. Van Genua naar Sevilla en Lissabon: de zuidelijke exploratie van de Atlantische Oceaan.
 - 3.2. Van Italië naar Brugge (zie hierboven): Noord- en Oostzee: de Hanze. Begin van de Noordelijke exploratie van de Atlantische Oceaan.
 - 3.3. Renaissance, Reformatie, Contra-Reformatie, godsdienstoorlogen en staatsvorming.
 - 3.4. De Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, onderdrukking tegenover opstand?

4. **De Atlantische wereld** (vroeg-Moderne en Moderne tijd) 1650 tot ong. 2000
 - 4.1. De vroege kolonisaties van Spanje, Portugal, Engeland en Nederland.
 - 4.2. Groot-Brittannië en Frankrijk: constitutionele vs absolute monarchie, Franse Revolutie.
 - 4.3. De Industriële Revolutie, de technische ontwikkeling, nieuwe kolonisatie en de USA.
 - 4.4. Atlantisch tegenover Continentaal Europa: twee Wereldoorlogen, de Holocaust en de Koude Oorlog.

⁵ Hier wordt weliswaar de grens van de periode overschreden, maar dat lijkt me te verantwoorden.

5. Van de Atlantische naar een globaliserende wereld.

- 5.1. Japan versus China. In deze vergelijking behoeft China natuurlijk de meeste aandacht.
- 5.2. De dekolonisatie van India en Indonesië/de Congo.
- 5.3. Rondom de Indische Oceaan: Israël, Egypte, Saudi-Arabië, Iran, Pakistan en de Hoorn van Afrika.
- 5.4. Migratie en multiculturele samenlevingen in Europa.⁶

De tijd uit zijn voegen

Er gaan drie verschillende tijden schuil achter bovenstaande periodisering. Ze passen in Koselleck's opvatting over de historische tijd als ervaringsruimte en verwachtingshorizon. De eerste tijdsopvatting behelst het idee dat er in de geschiedenis sprake is van opkomst, bloei en ondergang. We vinden die visie nog steeds terug in boeken als Amy Chua, *Wereldrijk voor één dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten* in 2009 of in Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477- 1806* van 1998 en Aleida Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen. Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* uit 2013. Aan laatstgenoemd boek heb ik de titel van deze paragraaf ontleend. In bovengenoemde periodisering ligt de golvende tijd verborgen in de transitieperiodes, waarin oude werelden verdwijnen en nieuwe opkomen.

De ongelijktijdige gelijktijdigheid zien we op de foto van Merkel tegenover Trump. Daar botst de oude wereld van Europa met de nieuwe van Trumps USA. Denken we verder dan is er nog meer. Het oude Europa vertegenwoordigt een progressieve (maar daarom nog niet ideale), open wereld van vrijhandel, het nieuwe Amerika representeert een ouderwets, nationalistisch "America first". Dubbele ongelijktijdige gelijktijdigheid dus.

De gebeurtenis zelf en de foto ervan markeren een uniek moment in de geschiedenis: een breuk in de Atlantische wereld. Nietzsche zou in dit geval spreken van een kairotisch moment. Kairos is de antieke god van het plotseling opdoemende ogenblik, die weergegeven wordt met zijn voorhoofdslok. Met het grijpen van die lok kan men een belangrijke verandering signaleren of zelfs iets daadwerkelijk veranderen. In dit geval is het de fotograaf, die Kairos bij zijn voorhoofdslok grijpt en een cruciaal moment in de geschiedenis vastlegt.

⁶ Deze onderwerpen zeggen niets over de hoeveelheid tijd, die aan ieder onderwerp besteed moet worden. Zo zal 4.4. meer tijd vergen dan 4.2.

Kairos, detail fresco in Palazzo Sacchetti te Rome

De geschiedenis als historische discipline kent dus drie verschillende tijdsopvattingen, die gezamenlijk illustreren hoezeer de tijd uit zijn voegen is geraakt. Dat is niet vandaag of gisteren gebeurd. Niet voor niets verwijs ik naar de Romantiek en naar filosofen en historici uit de 19e eeuw. En schrijft Shakespeare (1564-1616) al niet in zijn Hamlet:

The time is out of joint – O cursèd spite,
That ever I was born to set it right!⁷

We moeten leren leven met een in duigen gevallen tijd. Voor de didactiek van de geschiedenis levert die overigens veel voordelen op. De tijd van groei, bloei en verval ondersteunt de hierboven gegeven periodisering. De ongelijktijdigheid van het gelijktijdige creëert de mogelijkheid tot analyse van situaties en beeldmateriaal, zoals boven met kaartjes en illustraties is gedaan. Via de kairotische tijd komen we cruciale momenten in de geschiedenis op het spoor. Alle drie de tijdsanalyses refereren aan de ervaringsruimte van het verleden, aan de verwachtingshorizon van de (toenmalige) toekomst of aan allebei tegelijk.

Harry Jansen

h.s.j.jansen@glazenkamp.net

Nijmegen

Gebruikte literatuur:

Abu-Lughod, Janet, *Before European Hegemony* (NewYork, Oxford: Oxford University Press, 1989)

Assmann, Aleida, *Ist die Zeit aus den Fugen. Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* (Hanser Verlag 2013).

⁷ Shakespeare, Hamlet I, v. 188-189. Geciteerd uit Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen. Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*. Ook hier bloei en verval!

- Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Berkeley, Los Angeles: University of California, 1995⁴).
- Burke, Peter, *The Renaissance* (New York: Palgrave, 1997).
- Chua, Amy, *Wereldrijk voor één dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten* (Nieuw Amsterdam, 2009).
- Hughenoltz, Frederik W. N., *Ridderkrijg en burgervrede. West-Europa aan de vooravond van de Honderdjarige Oorlog* (Haarlem: Fibula-Van Dishoek, 1980).
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477- 1806* (Oxford, 1998).
- Jansen, Harry, “The little dog of the Fondaco dei Tedeschi. On Nations, Globalization and Periodization in the History Curriculum”, *World History Connected* 9, 3 (October 2012).
- “Rethinking Burckhardt and Huizinga. A Transformation of Temporal Images”, *Storia della Storiografia* 70, 2 (2016), 95-112.
 - *Triptiek van de Tijd. Geschiedenis in Drievoud* (Nijmegen: Vantilt, 2010).
- Kaplan, Robert D., *Moesson. De Indische Oceaan en toekomstige wereldmachten* (Houten, Antwerpen: Spectrum, 2011).
- Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Suhrkamp. Taschenbuch, 1988)
- *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts* (Stanford University Press, 2002).
- Leersen, Joep, *Het spiegel paleis Europa. Europese cultuur als mythe en beeldvorming* (Vantilt 2011)